

той же час здійснення опозиційної діяльності не може бути підставою для надання опозиції переваг чи обмеження їхніх прав. Метою опозиційної діяльності є її участь у розбудові в Україні суверенної і незалежної, демократичної, соціальної і правової держави шляхом використання нею прав і здійснення обов'язків, визначених законом, в інтересах громадян України та держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політична опозиція: навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Гошовської, К. О. Ваценка, Ю. Г. Кальниша. – К.: НАДУ, 2013. – 208 с.
2. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже. – М.: Академический проект, 2000. – 538 с.
3. Ткаченко Т. Опозиція як політичний інститут і форма суспільного протесту / Т. Ткаченко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 40-45.
4. Вінничук Н. Типологія політичної опозиції / Н. Вінничук // Політичний менеджмент. – 2007. – № 3. – С. 51-55.
5. Ірха К. Класифікація функцій політичної опозиції в демократичному суспільстві / Ірха К. О. // Грані. – 2010. – № 3 (71). – С. 103-106.
6. Ільницька У. Парламентська опозиція як інституційний аспект контрольної функції парламенту / У. Ільницька // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2011. – Вип. 23. – С. 76-85.
7. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір / А. Романюк. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.

УДК 321.02:303

Бульдович П.В.

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

НЕОІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВИРІШЕННЯ ДИЛЕМ КОЛЕКТИВНОЇ ДІЇ

Аналізуються проблеми колективної дії та шляхи їх розв'язання в рамках неоінституціонального підходу. Розглядаються найбільш поширені дилеми, відтворення яких в логіці індивідуальної раціональної поведінки в підсумку призводить до ірраціональних групових результатів діяльності. Зроблено спробу продемонструвати, як аналітичний інструментарій нового інституціоналізму може бути застосований для обґрунтування механізмів подолання неефективності колективних дій в обхід типових способів розв'язання цієї проблеми – державного патерналізму та ринкових механізмів.

Ключові слова: неоінституціоналізм, колективна дія, дилема в'язня, трагедія общин, логіка колективної дії.

Бульдович П.В.

НЕОІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ПОДХІД К РЕШЕНІЮ ДИЛЕММ КОЛЕКТИВНОГО ДЕЙСТВИЯ

Анализируются проблемы коллективного действия и пути их решения в рамках неоинституционального подхода. Рассматриваются наиболее распространенные дилеммы, воспроизведение которых в логике индивидуального рационального поведения в итоге приводит к иррациональным групповым результатам деятельности. Предпринята попытка показать, как аналитический инструментарий нового институционализма может быть применен для обоснования механизмов преодоления неэффективности коллективных действий в обход типичных способов решения этой проблемы – государственного патернализма и рыночных механизмов.

Ключевые слова: неоинституционализм, коллективное действие, дилемма заключенного, трагедия общин, логика коллективного действия.

Buldovych P.

THE NEW INSTITUTIONAL APPROACH TO SOLVING DILEMMAS OF COLLECTIVE ACTION

The article analyzes the problems of collective action and possible solutions within the new institutional approach. The author examines the most popular dilemmas in which rational individual behavior causes irrational collective result. The article also attempts to demonstrate how the new institutionalism analytical tools can be used to study mechanisms which are able to overcome the inefficiencies of collective action, bypassing the typical way to solve this problem - state paternalism and market mechanisms.

Key words: *new institutionalism, collective action, prisoner's dilemma, tragedy of the commons, the logic of collective action.*

Проблема колективної дії має фундаментальне значення для соціальних наук, оскільки спонукає дослідників виявляти глибинні механізми кооперації між індивідами, що (не)спрацьовують у процесі досягнення спільних цілей. Останні можуть набувати різного предметного змісту – від максимізації ефективності при використанні спільних ресурсів до утвердження консолідованої демократії, – однак алгоритм їх досягнення щоразу відтворює подібну логіку. І саме парадокси цієї логіки часто кидають виклик, здавалося б, апріорним засновкам економічної теорії, соціології та сучасної політичної науки.

Такими базовими постулатами, з одного боку, є первинність індивіда щодо будь-яких надіндивідуальних детермінант суспільних процесів, з іншого – визнання суспільства достатньою і необхідною умовою досягнення індивідуальних цілей, задоволення потреб та інтересів. Виходячи з цього, а також беручи до уваги презумпцію раціональності індивіда, можна зробити правомірне припущення, що для досягнення своїх цілей окремі раціональні члени певного співтовариства мали б неодмінно орієнтувати власну діяльність на результати діяльності соціальної групи, до якої вони входять. Але, як свідчить досвід, таке припущення далеко не завжди має емпірично релевантний характер.

На практиці регулярно повторюються випадки, коли раціональна поведінка кожного окремого представника спільноти в підсумку спричинює абсолютно нераціональний результат для всієї групи і, як наслідок, для кожного її члена. Більшість ситуацій, коли індивіди експлуатують ресурси загального користування, не роблячи свого внеску до їх збереження і примноження, підтверджує неможливість ефективного співіснування індивідуальних

раціональних стратегій і продуктивних результатів колективної діяльності. Іншими словами, множина емпіричних фактів засвідчує, що досягнення колективного блага неможливе за умови, якщо індивіди керуватимуться стратегіями раціональної поведінки. Понад те, в підсумку унеможливується не лише колективне благо, але й індивідуальна вигода, джерелом якої був спільний ресурс. Ця суперечність отримала назву «проблема безбілетника» (free rider problem) [1]. Широкого поширення вона набула в економічній науці, але оскільки йдеться не лише про використання економічних ресурсів, а, насамперед, про схему аналізу проблем кооперативної поведінки, може бути продуктивно застосована і в політології.

Найпростіша наочна демонстрація проблеми безбілетника (звідки й походить її назва) полягає в користуванні громадським транспортом без оплати за послуги перевезення. Індивід отримує відповідне благо, однак не несе жодних витрат на утримання інфраструктури. З точки зору співвіднесення витрат і вигод, така поведінка є максимально рентабельною, а, отже, має найбільший мотиваційний потенціал. Можна дорікнути індивіда в тому, що він поводить себе аморально, нечесно і т.д., але немає підстав звинувачувати його в нераціональній поведінці. Виходячи із завдання максимізації власної користі, він діє у найраціональніший спосіб. Щоправда, зазначений спосіб дії приносить максимальну вигоду тільки тоді, коли інші платитимуть за проїзд, тобто візьмуть на себе тягар утримання безбілетника. Якщо ж аналогічну стратегію візьме на озброєння кожен, громадський транспорт взагалі припинить функціонувати, загальне благо більше не задовольнятиме потреби жодного

користувача. Власне, в цьому і полягає парадокс, який описується багатьма моделями дилем колективної дії: порізно обираючи найбільш раціональні варіанти поведінки, всі разом індивіди приходять до найменш раціональних результатів.

Найчастіше дослідники використовують три основні моделі, які мають численні варіації: 1) трагедія общин (tragedy of commons, що дослівно перекладається українською як «трагедія спільного»); 2) дилема в'язня та 3) логіка колективної дії.

У 1968 році Гаррет Хардін описав у своїй статті феномен під назвою «трагедія общин», який позначає процес деградації навколишнього середовища, що настає в ситуації одночасного використання багатьма індивідами обмеженого ресурсу. Для ілюстрації проблеми автор звертається до мисленнєвого експерименту, в якому пропонує читачам уявити доступне для всіх пасовисько, яке експлуатують окремі раціональні власники стада. Кожен власник отримує безпосередню вигоду від свого стада і несе відкладені витрати через виснаження пасовиська. Це мотивує господарів постійно збільшувати поголів'я, використовуючи більше спільних площ, адже дохід від володіння стадом дістається їм повністю, тоді як затрати, пов'язані із зіпсованим випасом, розділяються на всіх. Г. Хардін робить такий висновок: «У цьому і полягає трагедія. Кожен замкнута у рамках системи, яка спонукає його безмежно нарощувати своє стадо, – у світі, що є обмеженим. Кінцевим пунктом, до якого всі квапляться, стає катастрофа, – кожен переслідує свій інтерес в суспільстві, що вірить у свободу общин» [2, с. 1246].

Звичайно, якби трагедія общин стосувалася лише спільного використання пасовиська, вона б навряд чи мала суттєве теоретичне значення. Та, окрім локальних ресурсних проблем, ця модель застосовувалася також при аналізі, наприклад, неспроможності Конгресу США утримуватися від нарощування державних видатків [3], міської злочинності [4], взаємодії державного й приватного сектору сучасної економіки [5], проблем міжнародного співробітництва [6] тощо. Як зазначає Е. Остром, більша частина світу залежить від ресурсів, які є потенційно вразливими перед трагедією общин [7, с. 25]. Своєю чергою, масштаб проблеми неодмінно вимагає політичного рішення.

«Дилема в'язня» є однією з найбільш поширених моделей в теорії ігор, формалі-

зація котрої здійснена А.Д. Такером в 1985 році [8, с. 3]. У класичному формулюванні модель передбачає наявність двох підозрюваних, яких тримають окремо одне від одного. Прокурори впевнені у їхній винуватості у скоєнні злочину, але не мають достатніх доказів для засудження. Вони повідомляють кожному окремо, що той має дві альтернативи – дати свідчення або мовчати. Якщо обидва зберігатимуть мовчання, то їх чекає незначне покарання (скажімо, 1 рік в'язниці). Якщо свідчитимуть, будуть засуджені вже на більший строк (5 років). У ситуації, коли один підозрюваний мовчатиме, а інший даватиме свідчення, першому дадуть максимальний строк ув'язнення (10 років), тоді як другого взагалі звільнять і навпаки. Як видно, найоптимальнішим варіантом, який забезпечує кращий сукупний результат, є стратегія мовчання. Та оскільки ніхто із затриманих не може бути впевнений у тому, що змовчить і його спільник, спокушений можливістю вийти на свободу шляхом зізнання, мінімізація ризиків вимагає від кожного дати свідчення. Як наслідок, обидва отримують більше покарання, ніж могли б отримати в разі взаємного мовчання. В цій раціональній поведінці строго домінує мотив свідчити, який призводить до менш раціонального результату, ніж той, якого був шанс досягти завдяки ризикові вчинити не зовсім раціонально, поклавшись на певний альтруїзм іншого учасника гри. Наведена модель є некооперативною і не передбачає комунікації між учасниками в якості вихідних умов [7, с. 27]. Тому для запобігання егоїстичної мотивації індивідів, з одного боку, необхідна комунікація, з іншого – гарантії дотримання певного алгоритму поведінки (у нашому випадку – гарантії взаємного мовчання в'язнів). Про те, що може виконувати роль подібних гарантій і механізмів їх утворення, мова піде трохи згодом.

Загалом важливо наголосити, що у грі «дилема в'язня» кожен учасник завжди опиняється у вигазі, коли обирає домінуючу стратегію, причому незалежно від виборів іншої сторони. Безвідносно до того, якої лінії поведінки дотримуватиметься інша сторона, ніхто з гравців не має стимулів змінювати стан справ, що призводить до малопродуктивних результатів.

Близьким до зазначених є також підхід Мансура Олсона, розкритий у його роботі «Логіка колективної дії» [9]. В ній автор піддає критичному аналізу ключову тезу

теорії груп про те, що наявність у спільноти групових цілей спонукає її раціональних членів добровільно сприяти їх досягненню навіть якщо задоволення цілей сприяє покращенню індивідуального добробуту. М. Олсон стверджує: «Ідея, відповідно до якої групи діють так, щоб забезпечити свої інтереси, логічно виводиться із широко поширеного припущення про раціональну поведінку, направлену на забезпечення власного інтересу. Іншими словами, якщо члени якої-небудь групи мають спільні інтереси або ціль і якщо їм всім стане краще, коли ця ціль буде досягнута, то вважається, що з цього логічно випливає, ніби індивіди, які складають цю групу, будуть, якщо вони раціональні і переслідують власний інтерес, діяти так, щоб досягти цієї цілі» [9, с. 1]. Важливість аргументації Олсона полягає в тому, що він оспорує припущення про можливість отримання групової вигоди як достатньої підстави для колективної дії, спрямованої на досягнення цієї цілі. Автор переконаний, що «якщо кількість членів групи не є зовсім малою, або якщо не має місця втручання ззовні, або якщо певний механізм не змушує індивідів діяти в їхніх спільних інтересах, то раціональні індивіди, які переслідують власний інтерес, не будуть діяти так, аби досягнути своїх спільних чи групових інтересів» [9, с. 2].

Теоретична привабливість зазначених дилем полягає в тому, що вони, по суті, піддають сумніву фундаментальну переконаність у думці, ніби людина здатна досягти раціональних результатів. У роботі «Парадокси раціональності і кооперації» Р. Кемпбел пояснює провокативність цих моделей таким чином: «Ці парадокси змушують переглядати наше розуміння раціональності і у випадку з «дилемою в'язня» передбачають, що раціональні істоти не спроможні до кооперації. Таким чином, вони безпосередньо зачіпають фундаментальні питання етики і політичної філософії та загрожують підірвати основи суспільних наук» [8, с. 3].

Займаючись пошуком розв'язання відповідних проблем, дослідники різних галузей наукового знання виявили ряд можливостей для оптимального виходу з порочного кола дилем колективної дії. Практично всі існуючі рекомендації базуються на інтелектуальному інструментарії нового інституціоналізму – сучасного методологічного підходу з високим пояснювальним потенціалом у проблемах, де перетинається індивідуальне і колективне.

Основні постулати неінституціоналізму багато в чому перегукуються з ключовими тезами неокласичної економічної теорії. Однак це не означає, що цей метод інтерпретує всі сфери суспільного життя, в тому числі політику, за аналогією до економічного ринку, як стверджують окремі дослідники [10]. Неінституціоналізм – це, насамперед, загальна аналітична схема вивчення зв'язку між індивідами та інститутами, пояснення природи їх взаємного впливу. Економізм підходу полягає хіба що в тому, що він розглядає суспільство крізь призму ринкової моделі, а це далеко не означає аналіз політичного життя як сфери обміну специфічними товарами і послугами на основі особливих цінних механізмів (політичні програми як товар, виборці як покупці і т.д.). Мова йде радше про ринок як особливий простір всезагального обміну між індивідами в процесі соціальної комунікації. При цьому предмет обміну не має значення, це можуть бути як економічні блага, так і суто політичні, соціальні чи духовні.

Вихідним елементом аналізу в неінституціоналізмі виступає не інститут, а якраз індивід зі своїми індивідуальними цілями та психологічними і ментальними параметрами. Якби індивід був повністю раціональним (як це передбачалося в теорії раціонального вибору [11]), тобто володів повною інформацією, мав би достатні здібності для її оперативної обробки і прийняття рішень, чіткий і впорядкований набір переваг (іншими словами, завжди би знав, чого він хоче), можна припустити, що інститути у такому випадку були б зайвими. Але, очевидно, що модель досконало раціональної економічної людини на практиці не піддається верифікації. Натомість більш релевантною є модель обмеженої раціональності [12], згідно з якою інформація, що опиняється в розпорядженні індивіда, майже завжди неповна і асиметрична, інтелектуальний потенціал – обмежений, а набір преференцій ніколи не стабільний і змінюється в часі. Як наслідок, ефективне досягнення цілей у взаємодії з іншими людьми стає або неможливим зовсім, або потребує чималих транзакційних витрат, що значно зменшує результативність взаємодії. Виникає об'єктивна необхідність компенсувати ці індивідуальні недоліки шляхом встановлення конкретних «правил гри» і санкцій за їх порушення, що дозволить зменшити непередбачуваність у поведінці інших та мінімізувати витрати на пошук

інформації, необхідної для досягнення поставлених цілей. Такими усталеними правилами гри і є суспільні інститути. Д. Норт пише: «Інститути – це правила гри в суспільстві, або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, котрі організують взаємовідносини між людьми. Відповідно, вони створюють структуру спонукальних мотивів людської взаємодії – будь то у політиці, соціальній сфері чи в економіці. ...Інститути зменшують невизначеність, структуруючи повсякденне життя. Вони організують взаємовідносини між людьми, так що коли ми хочемо привітатися з друзями на вулиці, поїхати на автомобілі, купити апельсини, взяти в борг гроші, організувати свій бізнес, схоронити близьких і вчинити будь-які інші дії, з якими зіштовхуємось у буденному житті, ми знаємо (або можемо легко навчитися), як це зробити» [13, с. 8].

Подолання всіх вищеописаних дилем зводиться до пошуку тих чи інших інституціональних рішень. Е. Остром в роботі «Керування спільним. Еволюція інститутів колективної дії» зазначає, що типовими рекомендаціями у сфері державної політики, які покликані вирішити проблеми з розряду «трагедії общин» чи «дилеми в'язня», є державний патерналізм або приватизація [7, с. 35-43]. У першому випадку роль гаранта дотримання індивідами своїх обов'язків виконує третя сторона – держава, інституції якої покликані дбати про загальне благо і брати на себе клопоти з утримання благ спільного використання. У випадку приватизації загальні ресурси задля більш ефективної експлуатації пропонується передати у приватну власність, оскільки в такому разі будуть чітко поділені сфери відповідальності, а ресурси отримають ті, для кого вони становлять найбільшу цінність, що гарантує найефективніший спосіб їх використання. Однак Остром зауважує, що ці універсальні рецепти в багатьох випадках демонструють повну нежиттєздатність, а відтак не можуть претендувати на універсальність [7, с. 30]. Замість того, щоб банально констатувати неможливість досягнення раціональних колективних результатів без держави і ринку, дослідниця пропонує глибше проаналізувати природу колективної дії і виявити в ній ті механізми, які мотивують індивідів на кооперативну поведінку і, в кінцевому підсумку, дозволяють спільноті досягати ефективних результатів діяльності. Серед таких механізмів Остром вказує на

необхідність чіткого окреслення меж інститутів, залучення взаємодіючих сторін до розробки правил, наявність санкцій для покарання порушників встановлених правил та наявність простих алгоритмів вирішення конфліктів [7, с.175-199].

До цікавих висновків дійшов також американський політолог Роберт Аксельрод. У роботі «Еволюція кооперації» вчений проаналізував розширену версію моделі «дилема в'язня» – дилема в'язня, що повторюється [14]. Остання передбачає, що учасники гри роблять вибір багато разів поспіль і при цьому мають на увазі результати попередніх ходів. Для експериментальної апробації моделі Р. Аксельрод влаштував міжнародне змагання комп'ютерних програм, які розроблялися на основі певних стратегій поведінки в умовах «дилеми в'язня з повторенням». У результаті змагань з'ясувалося, що «жадібні» програми показували гірші результати, ніж «альтруїстичні». Абсолютним переможцем турніру взагалі стала найпростіша стратегія «Око за око» канадського вченого Анатолія Рапопорта. Першим кроком програми завжди було співробітництво, після чого вона просто копіювала дії суперника. Значення подібного ефекту полягає в тому, що в довгостроковій перспективі більш альтруїстичні стратегії є ефективнішими з точки зору задоволення власного ж інтересу. У взаємодії, що повторюється багато разів, виграє той, хто ініціює і, в разі взаємності, підтримує кооперацію. Водночас сама повторювана взаємодія дає можливості для виникнення кооперативної поведінки із механізмів, які первинно мають егоїстичний характер [14, с. 1391].

Проаналізувавши конкуруючі стратегії, Р. Аксельрод визначив принципи найбільш продуктивних із них. За його спостереженнями, високий результат стратегії корелюється з такими її властивостями: *доброта* (не зраджувати, доки цього не зробить опонент); *мстивість* (симетрично відповідати на зраду суперників, оскільки на абсолютно альтруїстичних гравцях неодмінно паразитуватимуть «жадібні» партнери); *прощення* (здатність переривати замкнене коло взаємної помсти, повертаючись до співробітництва, що дозволяє вийти з дурної нескінченності зрадництва); *незаздрісність* (не намагатися здобути більшу вигоду, ніж опонент). Стратегії, засновані на цих принципах, показали найкращі результати. Це дало Аксельроду підстави стверджувати, що заради власної користі раціональні індивіди

мотивовані бути добрими, здатними до прощення і незаздрисними [14, с. 1394].

Що дозволило вченому дійти таких висновків? Адже досвід експерименту фактично діаметрально протилежний гіпотезі класичної дилеми в'язня, згідно з якою мотивація зраджувати у сторін завжди вища, ніж мотивація співпрацювати. Відповідь можна знайти у згадуваній роботі Е. Остром, в якій дослідниця зазначає: «Ці моделі (дилеми колективної дії – *Б.П.*) небезпечні – в тих випадках, коли вони використовуються в якості не більше ніж метафор, що замінюють реальні основи економічної політики, – тому що обмеження, які для зручності аналізу вважаються в них сталими, приймаються такими на віру, так наче б вони були сталими емпіричними умовами і залишались би такими доти, доки їх не змінила б влада» [7, с. 31]. В'язні з класичної дилеми не можуть самотужки змінювати умови, нав'язані їм прокурорами, вони обмежені рамками інститутів, які породжують неефективну взаємодію. І якщо прийняти ці інституціональні обмеження за абсолютні, отримати позитивний результат буде неможливо. Натомість Р. Аксельрод змінив деякі вихідні умови гри, що дозволило відшукати ключ до поступового формування кооперативної поведінки.

Власне, така інтенція і відрізняє неоінституціоналізм від його попередника – традиційного інституціоналізму. На відміну від останнього, новий інституціоналізм інтерпретує інститути не субстанційно, розуміючи їх в якості об'єктивних, існуючих незалежно від конкретних людей надіндивідуальних реальностей, а в контексті конструктивізму, закріплюючи за індивідами виключне право трансформувати інституціональну структуру суспільства відповідно до цілей ефективної групової діяльності. Тому непересічного значення набуває теза Остром про необхідність залучення всіх учасників спільноти до розробки і встановлення інститутів – правил гри, які організують співжиття індивідів, зменшуючи транзакційні витрати в процесі колективної взаємодії. Це гарантує легітимність інституціональної структури, а значить, підвищує її стабільність і ефективність. Подібний рецепт найкраще спрацьовує в локальних умовах, в середовищі невеликих співтовариств, які здатні підтримувати високий рівень інституціональної надійності міжособистісною довірою і тісною мережею безпосередньої комунікації, а не шляхом

підтримки знеособлених абстрактних норм. Таким чином, висновок Е. Остром далеко не конгруентний пануючим в сучасному світі тенденціям глобалізації, корпоратизації і, як наслідок, централізації. Більш науково обґрунтованою з точки зору ефективності результатів діяльності спільнот є якраз економічна і управлінська децентралізація влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Pasour E.C. Jr. The Free Rider as a Basis for Government Intervention/ E.C. Pasour // The Journal of Libertarian Studies. – Vol. 5. – № 4 (Fall 1981). – P. 453-465.
2. Hardin, G. The Tragedy of the Commons/ G. Hardin // Science. – 1968. – Vol. 162. – No. 3859. – P. 1243-1248.
3. Shepsle, K. A. Legislative, Politics and Budget Outcomes in Federal Budget Policy in the 1980's/ K. A. Shepsle, B. R. Weingast // Washington, D.C.: Urban Institute Press. – 1984. – P. 343-367.
4. Neher, P. A. The Pure Theory of the Muggery/ P.A. Neher // American Economic Review. – 1978. – № 68 – P. 437-345.
5. Scharpf, F. W. Ideological Conflict on the Public-Private Frontier: Some Exploratory Notes / F. W. Scharpf. Working paper. Wissenschaftszentrum. – Berlin, 1985.
6. Snidal, D. Coordination Versus Prisoner's Dilemma: Implications for International Cooperation and Regimes / D. Snidal // American Political Science Review. – 1985. – No. 79. – P. 923-947.
7. Остром Э. Управляя общим: эволюция институтов коллективной деятельности / Э. Остром: пер. с англ. – М.: ИРИСЭН, Мысль, 2010. – 447 с.
8. Campbell, R. Background for the Uninitiated. In Paradoxes of Rationality and Cooperation/ R. Campbell, L. Sowden. – Vancouver: University of British Columbia Press, 1985. – P. 3-41.
9. Олсон Мансур. Логика коллективных действий: общественные блага и теория групп / М. Олсон; пер. Е. Окороченко ; ред. Ю. Парамонов. – М.: ФЭИ, 1995. – 174 с.
10. Бьюкенен Дж. Расчет согласия. Логические основания конституционной демократии // Бьюкенен Дж., Таллок Г. Соч. Т. 1. — М.: Таурис Альфа, 1997. – 172 с.
11. Coleman, J. S. Rational Choice Theory: Key Issues in Sociological Theory/ J. S. Coleman, T.J. Fararo. – New York: Sage, 1992. – 245 p.
12. Саймон Г.А. Рациональность как процесс и продукт мышления/ Г. А. Саймон //THEISIS, 1993, вып. 3. – С. 16-38.
13. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики/ Норт Д. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
14. Axelrod R. The Evolution of Cooperation/ R. Axelrod, W. D. Hamilton // Science. – 1981. – Vol. 211. – No. 4489. – P. 1390-1396.